

Marian M. Drozdowski

Warszawa

Blaski i cienie *Wielkiej ilustrowanej encyklopedii Powstania Warszawskiego*

Wydanie pod datą 2006 r. ostatnich dwóch tomów *Wielkiej ilustrowanej encyklopedii Powstania Warszawskiego* jako tomu I i II jest wybitnym osiągnięciem historiografii insurekcji sierpniowej 1944 r.

Towarzystwo Miłośników Historii wspólnie z Komisją Badania Dziejów Warszawy przy IH PAN oraz pozostałe organizacje społeczne i instytucje publiczne, zajmujące się varsavianistyką, przewodniczącego Rady Naukowej Encyklopedii prof. Jerzego Kłoczowskiego oraz redaktora naukowego Piotra Rozwadowskiego i koordynatora Marię Wiśniewską wyróżniły Dyplomem Honorowym za najlepsze varsaviana 2006–2007 r. Było to podziękowanie złożone wspomnianym za doprowadzenie do końca 6–tomowego, wieloletniego, przedsięwzięcia wydawniczego.

W niniejszej recenzji pragnę poruszyć problemy związane z tomami I i II, które zamykają serię.

Tom I traktuje o działaniach zbrojnych. W słowie wstępnym prof. J. Kłoczowski podkreśla, za wieloma historykami, że Powstanie Warszawskie 1944 r. było najdłuższą bitwą stoczoną przez polskie siły zbrojne w II wojnie światowej. Trudno z tą tezą polemizować.

Fundamentalne znaczenie dla recenzowanej *Encyklopedii* ma jej tom III *Kronika*, który w dwóch obszernych voluminach ukazał się w 2000 r. Jego autorem jest znany dokumentalista Polskiego Państwa Podziemnego Andrzej Krzysztof Kunert. To on przez serię dokumentów zebranych w emigracyjnych i krajowych archiwach i bibliotekach, wydanych w ostatnich latach, stworzył, obok wydawnictw Instytutu Historii PAN, Wojskowego Biura Badań Historycznych, Instytutu Historii Akademii Podlaskiej i przede wszystkim Studium Polski Podziemnej w Londynie, wartościową bazę dla prac analitycznych dotyczących dziejów Powstania Warszawskiego¹. Istotne znaczenie ma także jego antologia poezji powstańczej. Wielka szkoda, że wśród autorów haseł I i II tomu zabrakło Andrzeja Krzysztofa Kunerta. Dyskusji wokół tomów IV–VI, zawierających bardzo ambitną i trudną próbę zestawienia walczących uczestników Powstania z osobnym wykazem osób odznaczonych Orderem Wojennym *Virtuti Militari* i wykazem osób przebywających w obozach wojskowych, nie usprawiedliwia pominięcie Kunerta w pracach nad tomem I i II. Istnieje zawsze szansa uzupełnienia i korekty informacji. Pominięto też drugiego wybitnego historyka Powstania Warszawskiego, Jana M. Ciechanowskiego, autora szeroko dyskutowanych takich prac, jak: *Powstanie Warszawskie. Zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego* (Warszawa 1987) i *Na tropach tragedii — Powstanie Warszawskie 1944. Wybór dokumentów wraz z komentarzem* (Warszawa 1992).

¹ Zob.: A. K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik po Polsce Podziemnej 1939–1945*, Warszawa 1996; *Kronika Powstania Warszawskiego*, Poznań 2004; *Rzeczpospolita Walcząca. Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1994; *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, Warszawa 1987–1991; *Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939–1945*, opracowali D. Baliszewski, A. K. Kunert, T. 3 *1944–1945*, Warszawa 2000; *Warsaw Concerto. Powstanie Warszawskie w poezji*, Warszawa 2004.

Na marginesie opinii prof. Kłoczowskiego na temat międzynarodowych aspektów Powstania Warszawskiego, popularyzujących poglądy Normana Daviesa z 2004 r., warto przypomnieć, że znacznie wcześniej udokumentowali ten problem tacy historycy, jak: Maciej Józef Kwiatkowski, Marek Getter i Sebastian Fikus odnośnie do polityki Niemiec i niemieckiego ruchu oporu². Politykę ZSRR wobec Powstania Warszawskiego, na podstawie bogatej bazy źródłowej, przedstawili m.in.: Andrzej Korzon, Eugeniusz Duraczyński³, Antoni Przygoński⁴, Tadeusz Sawicki⁵, Tomasz Strzembosz⁶.

Politykę Wielkiej Brytanii wobec Powstania Warszawskiego analizowali m.in.: Jan Ciechanowski⁷ oraz autor niniejszej recenzji⁸. Reakcję Stanów Zjednoczonych Ameryki na Powstanie Warszawskie starał się on przedstawić w studium *Stosunki polsko-amerykańskie w dniach Powstania Warszawskiego*⁹ oraz w cytowanych zbiorach powstałych pod moją redakcją naukową: *Mocarstwa wobec Powstania i Międzynarodowe aspekty Powstania Warszawskiego 1944 roku*. W tychże zbiorach reakcje Francji na Powstanie Warszawskie przedstawili: Aleksandra Kwiatkowska-Viatteau oraz Tomasz Szarota w odrębnym opracowaniu *Powstanie Warszawskie w oczach Francuzów*¹⁰.

Traktując o reakcji Polonii na Powstanie Warszawskie, prof. Kłoczowski oraz redaktorzy I i II tomu *Encyklopedii* pominieli całkowicie pracę zbiorową powstałą w IH PAN *Polonia wobec Powstania Warszawskiego* (Warszawa 2001), opracowaną przez Stanisława Lisa-Kozłowskiego, Tadeusza Radzika, Annę Reczyńską, Krzysztofa Smolanę, Arkadiusza Żukowskiego i autora recenzji. Dyskusyjna jest teza prof. Kłoczowskiego, że *Encyklopedia* nie powinna być miejscem na omawianie „polskich debat wokół Powstania w szerszych ramach całego dramatu niepodległej polski od 1944/1945”¹¹.

Wyrażam pogląd przeciwny. Czytelnik *Encyklopedii* powinien uzyskać syntetyczną informację o ocenie Powstania Warszawskiego czołowych polskich polityków i dowódców, takich jak: Prezydent RP Władysław Raczkiewicz, premier Stanisław Mikołajczyk, przewodniczący Rady Narodowej RP Stanisław Grabski, minister obrony narodowej Marian Kukiel, minister spraw zagranicznych Tadeusz Romer, naczelny wódz Polskich Sił Zbrojnych Kazimierz Sosnkowski, dowódca 2. Korpusu PSZ Władysław Anders, szef Sztabu Naczelnego Wodza Stanisław Kopański, komendant główny AK Tadeusza Bór-Komorowski, delegat Rządu RP i wicepremier Jan Stanisław Jankowski, przewodniczący Rady Jedności Narodowej Kazimierz Pużak. Nie bałbym się przedstawić poglądów na Powstanie Warszawskie politycznych przeciwników wymienionych powyżej, reprezentantów Krajowej Rady Narodowej, Polskiego Komite-

² Zob. *Mocarstwa wobec Powstania. Wybór dokumentów i materiałów*, pod redakcją M. M. Drozdowskiego, Warszawa 1994 i *Międzynarodowe aspekty Powstania Warszawskiego 1944*, Warszawa 2004.

³ Ibidem.

⁴ A. Przygoński, *Powstanie Warszawskie w sierpniu 1944 roku*, Warszawa 1988; *Stalin i Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1994.

⁵ T. Sawicki, *Front Wschodni a Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1989.

⁶ *Stalin a Powstanie Warszawskie*, opracowanie, przypisy i wstęp T. Strzembosza, Warszawa 1994.

⁷ J. Ciechanowski, *Stosunek rządu brytyjskiego do Powstania Warszawskiego*, w: *Międzynarodowe aspekty Powstania Warszawskiego*, op. cit., s. 259–290 i A. J. Bogdanowicz, *Wielka Brytania a Powstanie Warszawskie*, w: ibidem, s. 291–311.

⁸ M. M. Drozdowski, *Wielka Brytania wobec Powstania*, w: *Mocarstwa wobec Powstania*, op. cit., s. 399–512.

⁹ M. M. Drozdowski, *Z dziejów stosunków polsko-amerykańskich 1776–1944*, Warszawa 1982, s. 253–273.

¹⁰ Zob. *Powstanie Warszawskie z perspektywy półwiecza*, Warszawa 1995, s. 240–248.

¹¹ *Wielka ilustrowana encyklopedia Powstania Warszawskiego* (dalej WIEPW), Tom I *Działania zbrojne*, Warszawa 2005, s. 9.

tu Wyzwolenia Narodowego, kierownictwa PPR i dowództwa I Armii Wojska Polskiego (Bolesław Bieruta, Edwarda Osóbki-Morawskiego, Władysława Gomułki, Wandy Wasilewskiej, Michała Roli-Żymierskiego, Zygmunta Berlinga). Interesujące byłoby wzbogacenie recenzowanej *Encyklopedii* adnotacjami w poszczególnych hasłach ukazującymi stosunek do Powstania polskich hierarchów Kościoła katolickiego, greko-katolickiego, prawosławnego i wyznania mojżeszowego.

Poważnym brakiem tomu II *Encyklopedii* jest brak rozbudowanych haseł: „Powstanie Warszawskie w historiografii polskiej” i „Powstanie Warszawskie w historiografii światowej”, „Zbrodnie niemieckie w czasie Powstania Warszawskiego i exodusu popowstaniowego”.

Trudno za namiastkę tych haseł traktować bardzo enigmatyczne wzmianki przewodniczącego Rady Naukowej, w słowie wstępnym, o poglądach na Powstanie Jerzego Kirchmayera, Jana M. Ciechanowskiego, Janusza Zawodnego, Romana Goldmana, Władysława Bartoszewskiego, Aleksandra Gieysztora i Stanisława Płoskiego oraz Normana Daviesa.

W wydaniu drugim *Encyklopedii* powinniśmy pamiętać o szerszym wykorzystaniu w hasłach badań Lesława Bartelskiego, Anny Borkiewicz-Celińskiej, Andrzeja Chmielarza, Krzysztofa Dunin-Wąsowicza, Eugeniusza Duraczyńskiego, Józefa Garlińskiego, Joanny Hanson, Krystyny Kabzińskiej, Jana Karskiego, Stefana Korbońskiego, Hansa Kranhalsa, Leny Kolarskiej-Bobińskiej, Krzysztofa Komorowskiego, Andrzeja Korzona, Andrzeja Krzysztofa Kunerta, Janusza Kuczyńskiego, Macieja Kwiatkowskiego, Stanisławy Lewandowskiej, Stanisława Lorentza, Czesława Łuczaka, Czesława Madajczyka, Władysława Pobóg-Malinowskiego, Antoniego Przygońskiego, Wojciecha Roszkowskiego, Jana Rzepeckiego, Stanisława Salmonowicza, Barbary Szackiej, Tomasza Szaroty, Hanny Szwankowskiej i Zygmunta Zaremby. Kompetencje wspomnianych staraliśmy się wykorzystać w Instytucie Historii PAN, organizując międzynarodową sesję na Zamku Królewskim, w dniach 14–15 czerwca 1994 r., i wydawnictwo zawierające przede wszystkim materiały z sesji *Powstanie Warszawskie z perspektywy półwiecza* (Warszawa 1995).

Brakuje w *Encyklopedii* przypomnienia wielkich publicystycznych sporów o Powstanie Warszawskie, m.in. z udziałem Stefana Matuszewskiego, Jana Lechonia, Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Jana Rzepeckiego, Stefana Kisielewskiego, Pawła Jasienicy, Jana Strzeleckiego, Adama Krzyżanowskiego, Andrzeja Targońskiego, Czesława Miłosza.

Z wielkim smutkiem muszę stwierdzić, że prof. Kłoczowski, pisząc o braku instytutu badawczego dziejów Powstania Warszawskiego, zapomniał o wkładzie Instytutu Historii PAN do tych badań, prowadzonych w trudnych czasach ograniczeń cenzuralnych. Fakt, że IH PAN powołany został przez wybitnych współpracowników cywilnych i wojskowych Polskiego Państwa Podziemnego, w tym Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej (Tadeusz Manteuffel, Stanisław Płoski, Aleksander Gieysztor, Stefan Kieniewicz, Stanisław Herbst, Witold Kula), spowodował, że po Październiku 1956 r. stał się on głównym centrum naukowym badań nad Powstaniem Warszawskim. Wielu pracowników Instytutu było żołnierzami Armii Krajowej i funkcjonariuszami cywilnych struktur Polskiego Państwa Podziemnego. Tutaj w Instytucie gromadzono dokumenty Powstania, prowadzono rozprawy doktorskie na jego temat, organizowano sesje krajowe i międzynarodowe jemu poświęcone i zorganizowano oraz wydano fundamentalne zbiory dokumentów i materiałów. Są to:

- Stanisław Płoski, *Niemieckie materiały do historii Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1958;
- Władysław Chojnacki, *Bibliografia zwartych druków konspiracyjnych wydanych pod okupacją hitlerowską*, Warszawa 1970;

- *Centralny katalog relacji i wspomnień z lat 1939–1945*, oprac. E. Duraczyński i S. Lewandowska, t. 1–2, Wrocław 1972–1974;
- *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. 1–3, red. Cz. Madajczyk, Warszawa 1974;
- Zygmunt Zaremba, *Powstanie Sierpniowe*, wybór tekstów i opracowanie M. M. Drozdowski i O. Zaremba–Błatonowa, Warszawa 1990;
- *Exodus Warszawy. Ludzie i miasto po Powstaniu 1944*, t. I–V, pod red. M. M. Drozdowskiego, Warszawa 1992–1995;
- Marian Marek Drozdowski, *General Kazimierz Sosnkowski, Naczelny Wódz wobec Powstania Warszawskiego. Fakty, interpretacje, dokumenty*, Warszawa 1992;
- *Mocarstwa wobec Powstania. Wybór dokumentów i materiałów*, pod red. M. M. Drozdowskiego, Warszawa 1994;
- *Kościół a Powstanie Warszawskie. Dokumenty, relacje, poezja*, wybór i oprac. M. M. Drozdowski, ks. W. Karłowicz, H. Szwankowska, A. Wernic, Warszawa 1994;
- *Testament powstańczej Warszawy. Antologia dokumentów i tekstów historycznych*, wstęp M. M. Drozdowski, wybór i oprac. M. M. Drozdowski, D. Kaczyńska, M. Wiśniewska, Warszawa 1994;
- *Powstanie Warszawskie z perspektywy półwiecza*, pod red. M. M. Drozdowskiego, B. Janickiej, A. Koryna, T. Pawlak–Lis, H. Szwankowskiej, M. Wiśniewskiej, Warszawa 1995;
- *Polonia wobec Powstania Warszawskiego. Studia i dokumenty*, pod red. M. M. Drozdowskiego, Warszawa 2001;
- *Powstanie Warszawskie 1944*, pod red. S. Lewandowskiej i B. Martina, Warszawa 1999;
- *Międzynarodowe aspekty Powstania Warszawskiego 1944 roku*, oprac. red. M. M. Drozdowskiego, H. Szwankowskiej przy współpr. B. Bulskiej, M. Gettera, A. Koryna oraz A. Korzonna, Warszawa 2004.

Prof. Kłoczowski — żołnierz pułku „Baszta”, walczącego ofiarnie na Mokotowie, za kilkanaście innych wybitnych historykami Powstania, przede wszystkim prof. Aleksandrem Gieysztozem, wyraża następujący, przekonujący, pogląd na temat genezy Powstania: „decyzja o wybuchu Powstania, niezależnie od argumentów osób decydujących, miała akceptację wojska i miasta w stopniu dużo większym od innych wielkich powstań polskich. Staliśmy po prostu pod ścianą, odrzucając zdecydowanie Hitlera i Stalina i wierząc zarazem — dziś to dopiero lepiej wiemy — w większą solidarność antyniemieckiej koalicji, której byliśmy od początku, od września 1939 r., tak bardzo wierni”¹².

Dyskusyjne są szacunki strat niemieckich w Powstaniu. Moim zdaniem, bardzo zawyżone po konfrontacji z danymi niemieckimi, o których pisze Maciej Józef Kwiatkowski¹³. Były to oczywiście straty znaczne, ale czy większe od strat niemieckich w ostatniej fazie wojny, na froncie zachodnim — jak pisze prof. Kłoczowski.

Hasła przedstawione w tomie I wskazują na zaciętość polskiego oporu w trudnych warunkach bojowych, przy skromnym, powstańczym uzbrojeniu i stałym braku amunicji.

Na wartość bojową oddziałów powstańczych, zdaniem prof. Kłoczowskiego, wpływały:

- szkolenie konspiracyjne o silnym duchu solidarności (*esprit de corps*) i zdecydowanej postawie bojowej;

¹² WIEPW, T. I, s. 10.

¹³ Zob. M. J. Kwiatkowski, „*Tu mówi Powstańcza Warszawa*”... *Dni Powstania w audycjach Polskiego Radia i dokumentach niemieckich*, Warszawa 1994.

- zdolność do organizowania nowych jednostek w warunkach powstańczych, wśród nich był batalion „Chrobry II”, utrzymujący tzw. twardy front do kapitulacji w Śródmieściu Północnym;
- ochotnicze w całości wojsko powstańcze, respektujące dobrowolny rygor, inteligencja dowódców i szybko zdobywane doświadczenie oraz część broni;
- poczucie solidarności społecznej, demokratycznej wspólnoty, często zakorzenionej w wychowaniu i etosie chrześcijańskim;
- świadomość kontynuacji wrześnieowej obrony stolicy, wzmocniona poczuciem zemsty za hitlerowski terror;
- więź z ludnością cywilną i podziemnym społeczeństwem obywatelskim, które wychowywało się w duch szacunku dla dorobku powstań narodowych.

Te okoliczności miały istotny wpływ na długotrwałość walk powstańczych i odrzucenie prosowieckiej indoktrynacji uprawianej swobodnie przez PRR, AL, PAL, a pod koniec Powstania przez Powstańcze Porozumienie Demokratyczne.

Bardzo wartościowe są hasła poświęcone poszczególnym oddziałom i pododdziałom powstańczym, reductom powstańczym i roli znaczących obiektów publicznych, w tym kościołów, w Powstaniu.

W hasło „Chwacki” Oddział Saperów Praskich zabrakło podstawowych informacji o działaniach batalionu w pierwszych dniach Powstania na terenie parku Paderewskiego, na Saskiej Kępie.

Szkoda, że w obszernym hasle „Duszpasterstwo Okręgu Warszawskiego”, starannie opracowanym przez Wiesława Jana Wysockiego, przy nazwisku ks. mjr Wacława Karłowicza „Andrzej Bobola”, kapelana batalionów NOW „Gustaw”. „Antoni” i szpitala powstańczego przy ul. Długiej, nie znalazła się informacja o uratowaniu przez niego rzeźby Chrystusa z Kaplicy Baryczków katedry warszawskiej. Kapelan ten, do niedawna najstarszy kapelan Powstania Warszawskiego, zasługiwał na zdjęcie portretowe w *Encyklopedii* i odrębne hasło osobowe.

W skromnym hasle „Instytut Gluchoniemych i Ociemniałych”, opracowanym przez Stanisława Maliszewskiego, zabrakło danych o walkach o ten Instytut, zawartych w relacjach Jana M. Ciechanowskiego i Kazimierza Leskiego.

W hasle „Kaługina misja”, opracowanym przez Janusza Marszałca, zabrakło informacji o nieufnym doń stosunku Kazimierza Pużaka, a przede wszystkim gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego, który nie chciał go przyjąć w kwaterze Komendy Głównej AK, podejrzewając, jak się okazało słusznie, że pracuje na rzecz wywiadu sowieckiego i aktywizacji antyakowskiej opozycji.

W hasle „Komenda Główna Armii Krajowej”, opracowanym przez Marka Ney-Krwawicza, zwrócono uwagę na zmiany jej lokalizacji, zabrakło informacji o roli politycznej i wojskowej gen. Bora-Komorowskiego w Powstaniu, o jego strategicznych decyzjach wpływających na los Powstania, powstańczych rozkazach i oświadczeniach, w tym na termin jego kapitulacji, o podejmowanych przez niego kontaktach z marszałkiem Konstantym Rokossowskim, na które nie otrzymywał odpowiedzi.

Wśród kościołów odgrywających istotną rolę w czasie Powstania zabrakło m.in kościoła Św. Andrzeja na Saskiej Kępie.

Dobrze, w sposób obiektywny, Janusz Marszałec w hasle „Mord na Żydach w Małym Getcie” wyjaśnił zbrodnię dokonaną przez garstkę lumpów, znanych z antysemitkich poglądów,

z batalionu „Hala” w celach rabunkowych. Błąd, zdaniem Marszałca, popełnił kpt. Stykowski, tworząc z jednostek kryminalnych oddział przyboczny do zadań zleconych¹⁴.

Trudno się zgodzić z poglądem autorów hasła „Niemieckie oceny Powstania Warszawskiego” Jacka i Tadeusza Sawickich, że „Źródła niemieckie klasyfikują zmagania powstańczej Warszawy podobnie jak historiografia polska, dostrzegając, że były istotną częścią bitwy toczącej się latem 1944 r. nad środkową Wisłą, zaliczając ją do ważniejszych walk, jakie stoczył żołnierz niemiecki w II wojnie światowej”¹⁵.

Przede wszystkim ocena Powstania Warszawskiego przez kierownictwo III Rzeszy ulegała ewolucji. Świadczą o tym badania Macieja Kwiatkowskiego i Sebastiana Fikusa. Najpierw widziano Powstanie jako dywersję służącą interesom bolszewików. Później, śledząc stosunek Stalina do Powstania, dowódcy niemieccy zorientowali się, że bolszewicy szykują Polakom nowy Katyń, dokonany niemieckimi rękoma, tzn. likwidację elity narodu polskiego.

Chcąc pogłębić konflikt między Rządem RP w Londynie a PKWN i KRN, Niemcy formalnie, przed aliantami zachodnimi, uznali prawa kombatanckie żołnierzy AK, które — likwidując poszczególne rejon powstańcze — brutalnie łamali, dokonując mordów na powstańcach, szczególnie rannych powstańcach korzystających z prowizorycznych szpitali.

Autorzy całkowicie pominęli stosunek niemieckiego ruchu oporu do Powstania Warszawskiego, o którym traktuje Sebastian Fikus w *Międzynarodowych aspektach Powstania Warszawskiego 1944 roku*.

Brakuje hasła „Las Kabacki”, gdzie stacjonowały oddziały AK związane z Obrozą VII Obwodu Okręgu Warszawskiego AK. Las ten, w czasie Powstania, chronił rozbite oddziały Mokotowa. Tutaj przyjmowano rzuć alianckie i organizowano msze polowe. Dowódcą 5 Rejonu „Gątyń” Obrozy był kpt. Marian Bródka-Kęsicki „Grzegorz”.

Wśród większości starannie opracowanych haseł tomu I *Encyklopedii* wyróżniają się hasła: „Praga VI Obwód”, opracowane przez Grzegorza Nowika; „Radosław” Zgrupowanie, opracowane przez Edmunda Baranowskiego; „Warszawa w planach operacyjnych Armii Krajowej”, opracowane przez Marka Neya-Krwawicza; „Żoliborz II Obwód”, opracowane przez Małgorzatę Konopacką-Wisniewską.

Skromne hasło „Walka o przyczółki warszawskie”, opracowane przez Jana Karaskiewicza, zawiera dyskusyjną tezę o podjęciu przez gen. Berlinga decyzji ataku wbrew dowództwu sowieckiemu. Bez tej zgody Berling nie mógł podjąć takiej decyzji. Rozkaz o rozpoczęciu akcji przyczółkowej wydał marszałek Rokossowski 15 września 1944 r. Był to jego rozkaz do dowódcy I Armii Wojska Polskiego, który nakazywał oddziałom polskim wejść do końca 15 września na wschodni brzeg rzeki Wisły na odcinku: Pelcowizna–Praga–Saska Kępa–Las–Zbytki: „Równocześnie z tym rozpocząć rozpoznanie rzeki Wisła na wymienionym odcinku, wybór miejsca do przeprawy desantowej, promowej, mostowej, oraz przygotować się do forsowania rzeki Wisła w celu uchwycenia przyczółka na jej brzegu zachodnim w rejonie Warszawy”¹⁶.

Nie znamy dokumentów naczelnego dowództwa sowieckiego, które pierwotny zamiar Rokossowskiego ograniczyło do akcji kilku batalionów, bez należytego wsparcia artyleryjskiego, lotniczego i budowy mostu pontonowego. Na polecenie tego dowództwa marszałek Rokossowski nakazał już 22 września przejść do działań obronnych, tzn. do wycofania się z akcji przyczółkowej.

¹⁴ Ibidem, s. 383–384.

¹⁵ Ibidem, s. 399.

¹⁶ *Międzynarodowe aspekty Powstania Warszawskiego...*, s. 210–211.

Tom I *Encyklopedii*, opracowany przez wszystkie pokolenia historyków Powstania, jest ważnym osiągnięciem edytorskim. Tom ten wyróżnia się *in plus* spośród pozostałych tomów *Encyklopedii*. Jest to zasługa redaktora naukowego Piotra Rozwadowskiego, koordynatora Marii Wiśniewskiej, a także Leszka Nabialka, odpowiedzialnego za opracowanie kartograficzne, i Izabeli Mosiołek-Sobolewskiej, która pomogła w wyborze i układzie ilustracji.

Bardziej dyskusyjny jest tom II *Encyklopedii* — *Polityka, kultura, społeczeństwo*, który ukazał się z datą 2006 r. Jest to przede wszystkim zbiór studiów i szkiców na zadane przez redakcję tematy. Koordynatorowi Marii Wiśniewskiej, która zrezygnowała z pomocy części historyków Powstania, udało się wykorzystać pracę młodszego pokolenia badaczy i popularyzatorów insurrekcji sierpniowej, takich jak: Agnieszka Cudała, Waldemar Grabowski, Rafał Habielski, Janusz Marszałec, Joanna Maldis, Izabela Maliszewska.

Ten tom, wartościowy ze względu na większość opracowanych haseł, opracowanie kartograficzne i ikonograficzne, w drugim wydaniu powinien być znacznie wzbogacony. I tak w dziale „Polityka” proponuję wprowadzić następujące hasła, które pokażą aktywność na rzecz pomocy dla Powstania i jego ocenę: Prezydent RP Władysław Raczkiewicz, Premier Rządu RP Stanisław Mikołajczyk, Wicepremier Jan Kwapiński, Delegat Rządu i wicepremier Jan Stanisław Jankowski, Przewodniczącego Rady Narodowej RP Stanisław Grabski, Ministra spraw zagranicznych Tadeusz Romer, Ministra obrony narodowej gen. Marian Kukiel, Naczelny Wódz gen. Kazimierz Sosnkowski, Szefa Sztabu Naczelnego Wodza, gen. Stanisław Kopański, Prymasa Polski kardynał August Hlond, Biskup polowy Józef Gawlina, Metropolita krakowski arcybiskup Adam Sapieha, administrator Archidiecezji Warszawskiej Antoni Szlagowski oraz hasła zawierające nazwiska pozostałych biskupów powstańczej Warszawy, a także hierarchów innych wyznań.

Odrębne hasła powinny być poświęcone liczącym się placówkom naukowym, zajmującym się dziejami Powstania Warszawskiego, w kraju i za granicą.

W informacjach zawartych w hasłach należy — moim zdaniem — wystrzegać się radykalnych ocen ideologicznych. Na przykład, kiedy piszemy o komunistach, trudno ich wszystkich traktować jako agentów Moskwy. W Polsce, jak i na całym świecie byli też ideowi komuniści, gotowi oddać życie za swoje przekonania. Czasami odważyli się oni krytykować politykę Stalina wobec Polski i innych krajów europejskich. Ten krytycyzm był dość powszechny w szeregach lewicy PPS, która wierząc w europejską rewolucję socjalną, gotowa była na sojusze z komunistami. Do niej należał Oskar Lange, krytykujący brak aktywnych działań Armii Czerwonej na rzecz Powstania Warszawskiego.

Do ideowych ludzi radykalnej lewicy zaliczam Stanisława Tolwińskiego, organizatora samorządu w powstańczej Żoliborzu, i Władysława Bieńkowskiego.

Szkoda, że nie mamy w *Encyklopedii* wnikliwie opracowanego hasła poświęconego Marcelowi Porowskiemu — Delegatowi Rządu m.st. Warszawy, jej komisarycznemu prezydentowi. W świetle wspomnień, przekazanych IH PAN na kilka miesięcy przed Powstaniem, Porowski miał ostry konflikt z tzw. Administracją Zmilitaryzowaną, która miała ambicje przejąć cywilną władzę w powstańczej Warszawie według struktur przedwojennych (Zarząd Miasta i Komisariat Rządu). Ostra reakcja Delegata Rządu na Kraj i na Warszawę, łącznie z groźbą dymisji, spowodowała uszanowanie przed wybuchem Powstania jednolitej władzy cywilnej. Planowano, że Komisaryczny Zarząd Miasta, kierowany przez Juliana Kulskiego, będzie pełnił swoje obowiązki w dalszym ciągu w trakcie trwania Powstania i przekaze on władzę po zwycięskich walkach Delegatowi Rządu na m.st. Warszawę. Aparat Porowskiego nie był należycie przygotowany do zadań, które go czekały po przejęciu od Kulskiego 5 sierpnia 1944 r. pełni władzy cywilnej nad miastem. Logika walk powstańczych spowodowała przejęcie jego kompetencji

przez Rejonowe Delegatury Rządu i przez gen. Chruściela oraz lokalnych dowódców walczących oddziałów.

Porowski, popierając tzw. Memorandum „A” premiera Mikołajczyka, postulujące kompromis z PPR, PKWN i I Armią Wojska Polskiego, w trakcie zajmowania terytorium polskiego przez Armię Czerwoną, w połowie września 1944 r., wystąpił z inicjatywą powołania Komitetu Ocalenia Stolicy (Tymczasowej Rady Miejskiej), z udziałem komunistów, która miała witać wkraczające do stolicy wojska sowieckie i oddziały I Armii Wojska Polskiego. Działacze PPR, myśląc o monopolu władzy dla siebie i struktur PKWN, propozycję tę odrzucili.

W hasło „Organizowanie się środowisk powstańczych w latach 1944–1989”, opracowanym przez Edmunda Baranowskiego, obok wielu cennych informacji wkradła się błędna, że prof. Stanisław Płoski organizował Instytut Pamięci Narodowej przy Instytucie Historii PAN¹⁷. Instytut Pamięci Narodowej istniał w latach 1945–1948, przed powstaniem Instytutu Historii PAN.

Po Październiku uczniowie prof. Płoskiego i Manteuffla, w tym byli żołnierze Armii Krajowej, podejmowali tematykę Powstania Warszawskiego w sposób instytucjonalny, w powołanej w kwietniu 1968 r. Pracowni Badania Dziejów Warszawy. Komisja zorganizowała wiele spotkań, z dowódcami i uczestnikami Powstania Warszawskiego. Byli wśród nich (wymieniam tylko zmarłych): Zygmunt Walter–Janke, Józef Rybicki, Jan Nowak–Jeziorański, Stanisław Herbst, Stanisław Płoski, Jan Zachwatowicz, Stanisław Lorentz, Antoni Pajdak, Władysław Siła–Nowicki, ks. Waław Karłowicz, Kazimierz Leski, Edward Strzelecki, Stanisław Tołwiński, Maciej Józef Kwiatkowski, Stanisław Jankowski, Julian Kulski, Jan Strzelecki, Leopold Kumant, Bronisław Lubycz–Nycz, Andrzej Szomański, Andrzej Szczypiorski, Danuta Kaczyńska, Teresa Wyderkowa, Jan Górski i dziesiątki innych uczestników Powstania. W tym środowisku powstawały projekty wydawnictw źródłowych IH PAN, poświęconych Powstaniu Warszawskiemu.

W świetle najnowszych wydawnictw źródłowych nowej redakcji, wymaga hasło „Polonia i społeczności emigracyjne wobec Powstania Warszawskiego”, opracowane przez Rafała Habielskiego, oraz hasło „Polskie Radio”, opracowane przez Jana Sałkowskiego.

Politykę mocarstw alianckich wobec Powstania możemy śledzić nie tylko w świetle prasy, jak to wyeksponowano w hasłach *Encyklopedii*, ale także w świetle podstawowych dokumentów dyplomatycznych. Dowodem tego są m.in. zbiory dokumentów: *Mocarstwa wobec Powstania, Międzynarodowe aspekty Powstania Warszawskiego*.

Skoro jest hasło o rzezi Woli, nie możemy zapominać o zbrodniach ludobójstwa dokonywanych przez Niemców na Ochocie, Mokotowie, Starówce, a także w Śródmieściu, szczególnie wobec rannych w szpitalach powstańczych.

Istotną słabością recenzowanej *Encyklopedii* jest brak hasła „Zbrodnie niemieckie dokonane w czasie Powstania Warszawskiego i exodusu popowstaniowego”. To hasło nabiera nowych, obywatelskich, znaczeń w okresie forsowania przez elity RFN budowy centrum upamiętniającego wysiedlenia ludności niemieckiej z terytoriów przejmowanych, mocą Układów Poczdamskich, przez Polskę, Czechosłowację i ZSRR.

W sumie pierwsze dwa tomy *Encyklopedii* zawierają wiele istotnych informacji o Powstaniu, szczególnie jeśli chodzi o jego recepcję przez literaturę i sztukę polską.

Nowe ustalenia polskiej historiografii, dotyczące insurekcji sierpniowej, uzasadnią podjęcie trudu opracowania nowego tomu — *Aneksu Wielkiej ilustrowanej encyklopedii Powstania Warszawskiego*, przez rozszerzony komitet redakcyjny.

¹⁷ WIEPW, t. 2, Warszawa 2006, s. 201.